

کائنات دین

علی اکبر ناطق

ہاں پھیر دسّ ایس ڈبّ-کھڑبی دا کی لٹینگا؟ نالے اک گلّ کہاں؟ چوری دا مال اے، سوچ کے بھاء لانوی۔
کلّ کلوتر نوں پولیس آ کھڑوتی تاں اوہناں نال وی مکّ-مکا کرنا پینے، "نور دین نے مجھ دی پٹھ تے ہتھ
پھیر دے نے کیا۔"

دیکھ میاں نور، پنج ہزار توں اک ٹکا گھٹّ نی لینا۔ اٹھاراں لیٹر دودھ آتھن سویر باٹے نال من کے چو "
لئیں۔ تپکا وی گھٹّ ہویا تاں تھڑھے تے کھڑ کے مچھاں منوا دیوں۔ رہی پولیس دی گلّ، جے تیتھوں کوئی
پچھے تاں سدھا میرے چھپر دا راہ دکھا دیئیں، پھیر میں جانا جاں پولیس، "کمے نے رکھپین نال قیمت
دسدیاں کیا۔"

پنج ہزار! قہر خدا دا۔ بے تاں مجھ ای؟ کوئی ہاتھی تاں نی۔ تے توں کھڑا ملّ لے کے آیاں۔ مفت دی مار "
اے۔ تنّ ہزار لے تے کمبل توں جان چھڈا۔ "نورا پھیر بولیا، "مائی نذیراں نوں تاں پچھلے مہینے جھوٹے
"ورگی اک ہزار چ دے تی تے میتھوں پنج ہزار منگی جانیں۔"

اوئے جاء پراں، مفت دی مار اے! باڈر پاروں چوری کرکے لیاؤنا تاں اک پاسے، ادھی رات نوں دریا "
پار کرکے بی دکھا دے۔ ایہو جہیاں تنّ مجھاں مفت نہ دتیاں، تاں نزامودین دا پتّ نہ جانی " کما تلخی نال

بولیا۔ پوہ دیاں ٹھنڈھیاں راتاں وچ ستلج دے چڑھدے پانیاں نوں پار کرکے، نڑے دیاں جنگلاں چ کالیاں سپاں دیاں سریاں نپنا، کوئی اماں جی دا کھیڈ نہیں تے حدوں پار ایہہ سکھڑے مال کوئی تلی تے رکھ کے نہیں کھڑے رہندے۔ موت دے منہ چوں کڈھ کے لیاؤنا۔ تے تینوں مفت دے دیاں؟ جے پنجاں چ لینی آتاں لے، نہیں تاں اپنی ڈنڈی پے۔ مائی نذیراں دا توں ٹھیکہ لیا؟ وچاری دا نہ اگا نہ پچھا، کلی جان، میں اوہنوں مفت "دیواں جاں پیسے لواں؛ تیرا ڈھنڈ دکھدے؟

کمے دی گل سن کے نوردین جھتھا۔ جیہا منہ لے کے واڑے چوں باہر نکل آیا۔ ایدھر کمے نے چھیتی نال مجھاں ٹرک چ لدن دی تیاری کیتی، جو اوہدا بھائی جلالودین رات ہی منڈی اہمداباد توں کرائے تے لے آیا سی۔ اوہ اس تے چھ مجھاں تے دو گاواں لڈ کے لائلپر منڈی لے گیا۔

اودھر جلالدین مال لے کے تریا، ایدھر کہانیاں تر پٹیاں۔

بھائی شادے خاں، "کمے نے مجھ تے ہتھ پھیر کے حقے دا لما گھٹ بھریا۔" جدوں میں دریا دے "کنڈھے پہنچیا، تاں رات دے نوں وجے سی۔ رات گھپ بنیری، ایہو جہی کہ یمراج وچارے دے وی ساہ نکل جان۔ اودھر ستلج دا ٹھاٹھاں ماردا ٹھنڈھا پانی۔ میں دل چ کیہا، لے بنی کمیا تیرا بن رب راکھا تے سائیں چنن شاہ تیرا مددگار۔ مار دے چھال دریا چ۔ بس پھیر اک دو منٹ ٹھنڈھ لگی، استوں بعد تاں میں دریا نوں چیر "کے لنگھ گیا، پندراں منٹاں چ رب سائیں دے کرم نال اگلے کنڈھے۔

تے نڑے دا جنگل کوں پار کیتا؟ اوتھے تاں کٹاواں وانگوں سپ نچدے آ، "شمس علی نے حیرانی نال "پچھیا۔

شمے خاں، نڑے دا نہیں، سپاں دا جنگل کہہ، سپاں دا، "کما مٹھی دھپ چ انگڑائی لیندا بولیا، "اینے "موٹے آ کہ بندے نوں ثبوتا کھا جان۔ ڈکار مارنا تاں اڈ گل، جیبھ وی نی چٹدے۔ بس دو پاسے مارے تے بندہ ہضم۔ سہں چنن شاہ دی، ایہناں اکھاں نے ویہاں بندیاں نوں نڑے دے اس جنگل چ غائب ہندیاں دیکھیا اے۔ دو چار تاں میرے ساہمنے نکلے گئے۔ پر میں کہڑا کوئی جواک سی کہ ایہدا توڑ نہیں جاندا سی۔ پیر نظام بخش توں منتر ایسے اوکڑ واسطے تاں سکھیا سی۔ بس بھائی ایدھر میں منتر پڑھیا اودھر باشک ناگ، کلساڈھ، ارگن ناگ، پدم ناگ، کھیرا، کلچوڑیا، سنگچوڑ، کلہریا، اک اک کرکے سلامی دین واسطے حاضر ہو گئے۔ "نیلبانیا نہیں منیا تاں اک پھوک مار کے راکھ کر دتا۔

پر سوراں تے تاں منتر چلدے نہیں تے میں جاندا وی دس ویہہ نہیں، سینکڑے سور اس جنگل چ نے۔ "جویں ہندوستانی فوج منہ چ کٹار لے کے گھمدی پھردی ہووے۔ اوہناں توں کوں بچیا؟" ہامدی نے ٹکور کیتی۔

واہ بامدی واہ، آہ توں خوب کہی! آہ کندھ نال لگی چھ پھلی برچھی دیکھی اے؟ وڈھن ویلے دشمن تے "سور چ فرق نہیں کردی۔ پندرا سور وڈھ کے دیکھ کوئی آرام نال پئی اے۔ جنماں جنماں دی ساتھن۔ بھاگاں۔" بھری نے راتیں کمال کر دتا۔

مکدی گل، "کمے نے کہانی اگے ودھاؤندیاں کیہا، "سوراں نوں پاڑدا تے سپاں نوں کچلدا رات دے اک "کو وجے میں فوجا سیوں کے واڑے چ پہنچ گیا اتے اک اک کر کے ساریاں مجھاں کھولہ کے اگے لا لئیاں۔" جھونے دے کھیتاں وچ دی لنگھ کے اک گھنٹے چ باڈر توں ایدھر لے آیا۔

تے سکھڑا فیم کھا کے ستا سی وی جاگیا نہیں؟" ارشاد علی نے پچھیا۔

سالہ بندہ تھوڑے، مینہ اے۔ ہر روز چار جگ لسی دے پی کے سوندا اے۔ جو عینی لسی پی لئے، پھر "اوہ تاں کی اوہدے تاں بھاگ وی سوں جاندے آ۔

کما سیالاں دی اس روشن دھپ چ تھڑھے تے بیٹھا پنڈ دے لوکاں نوں اپنی اس واردات دے قصے سنا رہا سی کہ دوروں مولوی سراج دین تسبیح پھیردا ہویا نیڑے آیا تے کمے نوں کہن لگیا، "کمے، غنیمت دا مال مبارک ہووے۔ سنئے رات اللہ نے تیری بڑی مدد کیتی، پورے اٹھ مویشی لے کے آئیں۔ بس کافراں دے "نال جہاد دا اج کل ایہی طریقہ ٹھیک اے۔ اللہ نے چاہیا تاں تیری بخشش پکی اے۔

سارے جنیاں نے مولوی دی اس گل نوں دھیان نال سنیا تے کمے ول ایرکھا نال دیکھن لگے۔ سن کے کما وی مان نال مچھاں تے ہتھ پھیرن لگیا تے بناوٹی حلیمی نال مولوی ول جھکیا۔ پھیر مولوی صاحب نے پندراں ویہ منٹ اسلام اتے کفر تے بھاشن دتا۔ استوں بعد کمے دے گھروں سارے جنیاں واسطے چاہ بن کے آ گئی، جیہنوں سارے سواد نال پین لگے۔ چاہ پی کے مولوی سراج دین اٹھیا، اٹھ کے جان لگیا تاں سارے کھڑے ہو گئے۔ دو پیر تر کے مولوی صاحب پھیر رکے تے کمے نوں کہن لگے، "پتر کمے، مسجد "دا حصہ چھیتی بھیج دیئیں، کتے خدا ناراض نہ ہو جاوے۔

بس مولوی صاحب جلالدین منڈی توں واپس آ جاوے، تاں سبھ توں پہلاں مسجد دا حصہ پہنچو، "کمے "نے تڑک نال جواب دتا۔

*

لے بھائی کمے، اج توں تیسرے دن بھادوں دی سولاں ہے، "کہانوں سیال نے بیٹھدیاں کیہا۔ "میں تیرے "تے دو ہزار دی جھنڈی رکھتی۔ حمیدا گجر اس وار کشتی چ جت نہ جائے۔ شامدین تے پھیجے نے اوہدے "تے شرط لائی اے۔

چاچا کھانوں، توں فکر نہ کر، حرامی نوں ایسا دھوبی پٹکھ دیونگا کہ پھیر دس پشتاں تک کوئی کشتی نہ کرو۔ گینڈے دی اولاد نے پچھلے سال مائی جمن دے پتر دی لت توڑ تی، تے پسلیاں تے وی بناں گلوں زور پاؤندا رہا، "کما تڑپھ کے بولیا۔" اوہ تاں سردار نبی بخش نے کشتی چھڈوا تی، نہیں تاں اپنے تاں اوہنوں مار ہی دینا سی۔ پر ایہہ تاں دس کہ اپنے پیسے کتھوں آ گئے جہڑے پورے دو ہزار لاؤن لگئیں؟ تے "پھیر کتیاں دی لڑائی تے کبڈی تے وی تاں داء لاؤنا ہوؤ۔"

پتر توں ایہدی چنتا نہ کر، "خانوں سیال بولیا۔" ایس وار جھونے تے کما دی فصل نے سارے دلدر دھو "دتے۔ پورے اک لکھ دی فصل ہوئی اے۔ قرضہ ادھار اتار کے ویہ ہزار ایسے اوکھے ویلے واسطے بچا کے رکھی۔ پر ایس سال توں وی تاں تن چوریاں کیتیاں۔ اوہ کنیاں کو ہوئیاں؟ جتھوں تک مینوں پتے گھٹو گھٹ اک لکھ دا مال ہوؤگا۔ جانوں، شریفاء، شما تے کالو نائی تاں ایسے کم چوں مربعیاں دے مالک بن گئے "تے توں اوہی فقر۔"

چاچا کی دساں، "کما ہرکھ نال بولیا،" جس دن چوری کر کے لیاؤناں، دوجے ہی دن ادھا پنڈ ادھار منگن "آ جاندے۔ تے اج تائیں کسے نے اک پائی وی نی موڑی۔ پولیس تیجا حصہ اڈ اگرہ لیندی اے۔ اہتوں بناں پندراں جنے گھر دے تے اللہ بخشے بھائی رحمت دا تیر اڈ۔ بس سمجھو ایدھر آیا تے ادھر نکل گیا۔ خیر چاچا، توں ایس قصے نوں چھڈ، ایس دو ہزار چوں اک ہزار میرا تے باقی سبھ تیرا۔ اللہ نے چاہیا تاں سولان بہادوں نوں چانن شاہ دا میلہ رنگ دیونگا۔"

میلہ ہلے تتاں دناں نوں سی۔ چک فاسم شاہ اتے آلے۔ دوالے دے دس پندرا پنڈ جہڑے دریا دے ٹھاڑھ وچ پیندے سی۔ سارے میلے توں بنا سبھ کچھ بھل گئے۔ بھلواناں دیاں مالشاں ہو رہیاں نے۔ کتیاں تے ککڑاں دی سیوا دگنی ہو گئی۔ چانن شاہ دے مزار دے کھبے پاسے دریا دے کنڈھے اکھاڑے دی جگہ ہل واہ کے پولی کر دتی گئی۔ مزار تے جھنڈیاں تے رنگ۔ برنگیاں چنیاں لہراؤن لگیاں۔ دور۔ دور دے پنڈاں دیاں بیبیاں مزار تے گھیو دے چراغ جگاؤن آئیاں اتے منتاں دا دودھ ونڈیا جان لگیا۔ ملنگاں نے بوٹی دے رگڑے تے حق علی دے نعرے ہور تیز کر دتے۔

توتاں تے نماں دی گوڑھی چھاں چ دھمالاں پٹیاں تاں ٹھاڑھ وچ جویں زندگی چھک پئی۔ بچیاں توں لے کے بڈھیاں تک ہر کوئی مزار ول چل پیا۔ مزار دے نال دی ویہہ کو کلے زمین مٹھائی، جلیبیاں تے پکوڑیاں والیاں دیاں ہٹیاں نال بھر گئی۔

پندراں دی رات نوں دربار وچ ہر پاسے گھیو، گیس تے تیل دے چراغ جگ پئے۔ نکالاں اتے بھنڈاں دیاں ٹولیاں نے اپنے اکھاڑیاں واسطے اڈ۔ اڈ تھواں مل لٹیاں تے ادھی رات تک تیریاں وچ لگے رہے۔ چند دی چودویں دا دودھ ورہ رہا سی تے خوشی دا میلہ سی کہ شفیع کمبوہ نے آ خبر دتی: "دریا دا پانی خطرے دے نشان توں اتے چڑھ رہا اے۔ اپنا اپنا بندوبست کر لو۔" ایہہ سن کے اچانک لوکاں وچ بے چینی پھیل گئی۔

رفیق جوہیا گھروں ریڈیو چک لیا۔ اٹھاں دساں دنن تو اوہ ایہہ خبر تاں سن رہے سی کہ دریا دا پانی چڑھن والا ہے، پر اوہ ایہنوں افواہ ہی سمجھے۔ کیونکہ ہر سال ایہو-جہیاں افواہاں اڈدیاں رہندیاں سن، پر پانی کدے وی خطرے دے نشان توں نہ چڑھیا۔ ہاں، ویہہ سال پہلاں ہڑ آیا سی جیہنے ایہناں دا کافی نقصان کیتا۔ پھیر استوں بعد کوئی ایہو جہی مصیبت نہیں آئی۔

رات دے اک وجے سارے جنے ریڈیو دوالے بیٹھ گئے اتے خبراں وچ ہڑ بارے سنن واسطے تیار ہوئے، پر ساریاں خبراں وچ ہڑ دا رتا وی ذکر نہیں سی۔ پھیر وی بے چینی نہ گئی۔ لوک میلہ بھلّ کے دریا ولّ دیکھن لگے، ایتھو تکّ کے دوروں ہی پانی دی آواز سنن لگی۔ رات دے کوئی تنّ وجے دریا نے اپنے پتن ڈبو لئے تے فصلاں نگلن لگیا۔ ہن تاں ایہو جیہا ڈر پھلیا کہ لوکاں وچ بھگڈ مچّ گئی۔ کجھ کو چر چ پانی جدوں مزار دے نیڑے آ گیا تاں دکانداراں نے چھیتی-چھیتی دوکاناں ودھا دتیاں۔ نکال تے بھنڈ اکھاڑے سمیٹن لگے۔ لوک اپنے-اپنے پنڈاں ولّ بھجے، پر اوہناں دے پہنچن توں پہلاں ہی دریا پنڈاں دیاں کچیاں کندھاں کھا چکیا سی۔

رات ولے لوکاں توں جو کجھ سمیٹیا گیا اوہنوں سمیٹیا، تے باقی سارا کجھ اتھے ہی چھڈّ کے وڈے بنھ ولّ جان لگے۔ ٹرالیاں، چھکڑے اتے گدھی ریڑھیاں جت گئیاں۔ پر دریا دی رفتار اوہناں نالوں کتے تیز سی۔ تیز شوکدا ہویا دریا کسے مست ہاتھی وانگو چڑھیا اُوندہ سی۔ کمے نے دیکھیا تاں اپنیاں مجھاں تے گھر دے جیاں توں بناں ساریاں چیزاں اتھے ہی چھڈّ دتیاں تے اوہناں نوں ہکدا وڈے بنھ ولّ چل پیا۔

سویرے پنج وجے کماں تے دریا برابر ہی بنھ 'تے پہنچے۔ بنھ 'تے کمے وانگو ہور وی سینکڑے لوک دور تک کنڈھے 'تے بیٹھے ہوئے سن۔ جنہاں نے چھیتی نال ٹھاڑھ چھڈّ دی سی۔ کمے نے کنڈھے 'تے کھڑے کے جدوں دریا نوں دیکھیا، تاں اوہنوں ایونے لگیا جویں زمین وچوں پانی دا وڈا اجگر نکل آیا ہووے۔

ہزاراں چھپڑ وحی جا رہے سن۔ سینکڑے بکریاں تے گاواں-مجھاں تردیاں تے ڈبیاں ڈھبیاں بنھ ولّ آؤن دی کوشش کر رہیاں سن کہ اچانک اوبدی نگاہ ارشد علی 'تے پئی، جہڑا اپنے دو نیانیاں تے گھروالی نوں مشکل نال سمبھالدا، بپھدا ہویا بنھ ولّ نوں آ رہا سی۔ کمے نے جویں ہی دیکھیا چھال مار کے چیتے دی پھرتی نال ارشاد علی کول پہنچ گیا تے دونے نیانے بوچ کے بنھ ولّ ودھیا۔ ارشاد علی دی جان وچ جان آئی۔ پر ہن کمے نوں چین کتھے۔ ایدھروں اودھروں ڈبن والیاں نے بلاؤنا شروع کر دتا۔ اوہنے دریا توں بنھ تکّ تے بنّ توں دریا تکّ کئی چکر لا دتے۔ کنیاں نوں کھچ-کھچ کے باہر لیا۔ مولوی سراجدین، چودھری نوردین، فیض چودھری، خان سیال تے سینکڑے پنڈ والے بنھ 'تے بیٹھے، لاچاری دی حالت 'چ، مکی، کنک تے باجرے دیاں پنڈاں نوں پانی چ وہندیاں دیکھدے رہے۔ ہن دریا دا پانی انا ودھ گیا سی کہ بنھ دی اخیرلی حد نوں چھوہن لگیا۔ وڈے-وڈے درختاں دیا ٹیسیاں ڈبن توں بچ گئیاں، جہڑی پنچھیاں نال ڈھکیاں پئیاں سن۔ دریا نے کئی درخت وی جڑھوں پٹّ دتے۔ ہزاراں ڈنگر ڈبّ گئے، جنہاں نوں پانی وحہ کے لے گیا سی۔ اکا-دکا انساناں دیاں وی لاشاں تیردیاں نظر آئیاں، تے دریا دا پتن میلاں تکّ پھیل گیا۔ ایسی حالت وچ کمے نے دوپہر ڈھلن تکّ اپنی ڈبی ہوئی بستی توں بنھ تکّ ربّ جانے کنے چکر لائے تے تھکّ کے نڈھال ہو گیا۔ اسدے باو جود ہر کسے دی نگاہ مدد واسطے اوبدے ولّ پبندی تے اوہ ہر چکر چ بنھ تے پہنچ کے فخر نال لوکاں تے نگاہ ماردا جویں کہہ رہا ہووے: "دیکھیا! میں جو تھونوں اپنے کارنامے گنواؤندا سی ہن تاں اوہناں 'تے یقین آ گیا کہ نہیں؟ میتھوں بناں اج کون بے دریا نال دو ہتھ کرن والا؟ ایسی نظر مار کے پھیر بپھرے ہوئے پانی وچ چھال مار دندا۔ پر بندہ آخر بندہ ہے، دوپہر تکّ تھکّ کے نڈھال ہو گیا۔ گھروالی نے ایہہ حالت دیکھی تاں رون لگی کہ ہن نہ کدیں۔ ہولی-ہولی اوہدا اپنا جوش وی کافی ٹھنڈھا پے

گیا۔ پر ایہ سوچ کے لوک اوہنوں نامرد دا طعنہ دینگے، دوبارہ پانی وچ کڈ جاندا۔ کردیاں کردیاں آتھن ہو گیا۔ پھیر اچانک ایہہ دیکھ کے اوہدی جان چ جان آئی کہ لوکاں دی مدد واسطے پاکستان فوج دریا چ اتر آئی ہے۔ ہن اوہنے جلدی نال اپنے قبیلے نوں نال لیا تے چک جندے کا وچ فوج دے لائے ہوئے تنبوآں وچوں اک تنبو وچ جا بیٹھیا۔ پھیر ایہو-جیہا ستا کہ اگلے دن دوپہر نوں اکھ کھلی۔ اوہ چھیتی دینے اٹھیا تے بنھ ول بھجیا۔

دیکھیا تاں ہر پاسے سکون سی۔ رات نوں ہر چیز جاں تاں ڈب گئی سی جا وہ چکی سی۔ جدھر وی نگاہ جاندی پانی توں بنان کجھ نہ دسدا۔ ہاں، پر پانی تے اڈدے چھوٹے-چھوٹے پرندے ضرور فلابازیاں لا رہے سن، جویں ٹھاڑھ دی بربادی تے خوشیاں مناؤندے ہون۔ اوہناں نوں دیکھ کے زندگی وچ پہلی وار اوہدے ہنجھو وگ پئے۔ اوہ آتھن تک بنھ 'تے کھڑھیا رہا۔ اج اوہ ایہا بھجیا ہویا سی کہ کجھ وی ہو جاندا پانی وچ نہ وڑدا۔ سورج ڈبن لگیا، تاں کمے نوں محسوس ہویا کہ اوہنوں تیز بھکھ لگی ہے۔ پھیر اوہنوں یاد آیا کہ اوہنے پرسوں شام توں کجھ نہیں کھادھا۔ اوہ اپنے تنبو ول مڑ گیا۔ اس توں بعد تا ایہہ اوہدا روز دا کم بن گیا۔ روزانہ سویرے آ کے بنھ 'تے بیٹھ جاندا تے میلاں بدھی پھیلے ہوئے دریا دے پتن نوں ویکھدا رہندا، پھر شام توں بعد تنبو ول مڑ جاندا۔ ستویں دن اوہنے دیکھیا، کہ پانی اپنے پدھر تونتھلے اتر رہا ہے۔ پہلے دو دن تاں ہولی-ہولی، پھیر اس توں بعد تیزی نال ہیٹھاں لٹھن لگیا، تے ہر دن کوئی دو فٹ ہیٹھاں چلیا جاندا۔ ویہہ-کو دنان دے وچ وچ دریا دا پانی اپنے پہلے کنڈھیاں تک آ گیا، پر زمین وچ نمی تے چکڑ ایہا زیادہ سی کہ لوکاں دا آباد ہونا اسمبھو (ناممکن) سی۔ تہاں-تہاں 'تے چھپڑ بن گئے سن۔ ایدھر اودھر مرے پشواں دیا بڈیاں کھلریاں پٹیاں سن۔ جنہاں نوں سارا سارا دن گرجھاں اتے کان نوچدے رہندے۔ سینکڑے درخت زمین 'تے ڈگے ہوئے سی، جنہاں وچ کوڑا کرکٹ پھسیا ہویا سی۔ ایسے حالت وچ بڑ توں بعد چار مہینے بیت گئے۔ ہن لوک وی تنبوآں دی زندگی توں تنگ آ چکے سی۔ اوہ چاہندے سی کہ چھیتی-چھیتی اپنی ٹھاڑھ وچ جا وسن، پر جدھر ویکھدے، ٹوہیاں چ کھڑے پانی چوں مشک اٹھ رہا سی۔ ہر پاسے طرحاں طرحاں دیاں جھاڑیاں اگ آئیاں۔ جنہاں دی اوٹ چ ہزاراں جی-جنت جم پئے۔ کیڑیاں-مکوڑیاں تے سپاں دی بہتاں ہو گئی۔ ایہو جہی حالت وچ تنبوآں چوں نکلن والا پہلا بندہ کما سی، جو اپنی بستی واسطے بے چین سی۔ اس تو بعد لوکاں دا تانتا لگ گیا۔

کمے نے جویں ہی اپنے دریا بڑھے گھر وچ پیر رکھیا، اوہدے سریر وچ بجلی-جہی لنگھ گئی۔ سارے گھر والیاں نوں لیا کے، چکڑ اتے مٹی گارے نال کندھ کھڑی کرنی شروع کیتی۔ اوہنوں ویکھ کے سارا پنڈ حوصلے چ آ گیا، ایتھوں تک کہ دو مہینیا وچ بستی دوبارہ وس گئی۔ ہولی ہولی زمین چوں مشک اتے گندگی صاف ہون لگی۔ لوکاں نے مردہ بڈیاں اتے انجر پنجر دفن کر دتے۔ آہنیا آہنیا زمیناں دی دوبارہ حدبندیاں کیتی گئیاں اتے چھ مہینیاں دے اندر ہی دوبارہ حل چلن لگ پئے۔ بستی دے بہت سارے درخت اکھڑ گئے سن۔ لوکاں نے چھاں واسطے اپنے اپنے گھراں وچ دوبارہ بوٹے لائے۔ کمے دے گھر وچ وی تن ککراں اتے اک بیری دا درخت سی، جنہاں 'تے سارا دن کان تے چڑیاں رولا پاؤندیاں۔ اوہناں دی آواز کناں وچ اک طرحاں دا رس گھولدیاں سن۔ بڑ اوہناں درختاں نوں وی وحہ کے لے گیا، اس کرکے کمے نے وی بنھ پاروں (اتاڑھ چوں) بیری دا اک بوٹا لیا کہ گھر چ لا دتا، جو دریا دی اچاؤ/زرخیز زمین چ چنگا ودھن لگیا۔ دن لنگھن لگے۔ ایتھوں تک کہ تن سالان بعد تاں اوہنوں ہو گیا، جویں کدے بڑ آیا ہی نہیں سی۔ کمے نے وی دوبارہ اپنا کاروبار شروع کر لیا۔

ہن دریا دے پار اٹھ کلومیٹر وچ پھیلیا نڈرے دا جنگل پہلا نالوں زیادہ خطرناک تے سنگھنا ہو گیا سی۔ جنگل چ پانی جو کدے گٹیاں تک بندھا سی، ہن گوڈیاں تک ہو گیا سی۔ ٹھونہے، سپ، نیولے تے پتہ نہیں کھڑے-کھڑے جانور پھر دے رہندے۔ کئی اجگر ولیوے کھاندے پھر دے، گڈڑاں تے سوراں دی گھر-گھر،

الوآن تے چمگادڑاں دا رولا کناں دی سنن شکتی کھوہ لیندا۔ ایہو جہی خوفناک حالت وچ بندہ رات نوں تان کی دنے وی اتھوں نہیں لنگھدا سی۔ پر کمے واسطے ایہہ کوئی عجیب گلّ نہیں سی۔ اوہنے جنگل وچ کئی جگاہواں اپنے ٹھکانے واسطے بنا کے رکھیاں سن۔ بال وریس توں ہی اوہ جنگل دی اوچ نیچ دا جانکار سی۔ اوہ جاندا سی کہ کھڑی جگہ زیادہ خطرناک ہے اتے کھڑی گھٹ؛ جے کسے بلاء نال واسطہ پے جاوے، تان کوں بچاء کرنا ہے۔ اوہ اپنے کول اگّ دا بندوبست ضرور رکھدا۔ اوہنوں اگّ نے کئی وار خطرناک حالتاں چوں کڈھیا سی۔

دن ڈھلن تو پہلاں ہی کما دریا پار کر کے نڑے دے جنگل وچ آ جاندا اتے وچے وچ دی اٹھ کلومیٹر دا فاصلہ طے کر کے ہندوستان دی سرحد اتے پہنچ جاندا۔ رات دے پچھلے پہر باٹر پار کر کے گاں، مجھ، بلد جاں بھيڈاں-بکریاں جو وی ہتھ لگدا حق کے نڑے دے اس جنگل توں ہندا ہویا دریا اتے آؤندا اتے سویرے دس وچے توں پہلاں اپنے پنڈ پہنچ جاندا۔ کما ہر چوری وچ گھٹو-گھٹو دو مہینیاں دی وتھ ضرور رکھدا۔ ہندوستانی رینجراں نے کئی وار پاکستانی رینجراں نوں شکایت وی کیتی، پر نڑے دا جنگل دوہواں واسطے مصیبت سی، جد کہ کمے واسطے اوہی جنگل وردان/نیامت سی۔ ہڑ نوں دس سال لنگھ گئے۔ اس دوران کمے نے ربّ جانے کنے لمے ہتھ مارے۔ اوہنے اپنے پنڈ ڈنگراں نال بھر دتے۔ ہڑ چ تباہ ہوئے کئی لوکاں نے چلھے مفت مچائے۔ بہت سارے لوکاں نوں سستے بھاء ویچدا رہا۔

پہلو پہل تان پاکستانی رینجر اوہنوں اکھوں پروکھے کردے رہے۔ پر ہن معاملہ زیادہ وگڑ گیا سی، کیونکہ ہندوستانی رینجراں دا دباء لگاتار ودھ رہا سی۔ اس کر کے پاکستانی رینجراں نے گمبھیرتا نال چوراں نوں پھڑن بارے سوچیا۔ دریا سمیت نیڑے دے جنگل دی خفیہ ناکہ بندی کر دتی گئی۔ جگہ جگہ چھاپے مارے گئے جیہدے وچ پہلے مہینے ہی شما اتے کالو پھڑے گئے، پر کما ہتھ نہ آیا۔ اوہدی خاص وجہ ایہہ سی کہ اوہ چوری کرن توں پہلاں پورے علاقے دی جاسوسی کردا، تان کہ حالات جان سکے۔ اوہنے اپنے پیو دے نال کم کردیاں چنگا تجربہ حاصل کیتا ہویا سی۔ اوہ جاندا سی کہ اوہنے کس طرحاں نال مشکل حالات دا سامنا کرنا ہے۔ اوہدے پیو نے اوہنوں بہت سارے گر سکھائے سی، اس کر کے اس سال اوہنے صرف دو سفل/کامیاب چوریاں کیتیاں۔

دوسری چوری اوہنے دسمبر دی اتیننت ٹھنڈھی رات نوں کیتی، جس وچ اوہ پوریا گیاراں مجھاں ہندوستانی علاقے وچ تّن کلومیٹر اندر جا کے لے آیا سی۔ ایہہ چوری ایہو جہی نہیں سی کہ جہنوں اندیکھیاں کر دتا جاندا۔ دونوں پاسیا دے رینجراں چ بھچال جیہا آ گیا، اتے وڈے افسراں نے کافی جھاڑ-جھمب کیتی۔ ایہناں حالتاں چ ریزراں نے اپنی سرگرمی ہور سخت تے تیز کر دتی۔ پر مصیبت ایہہ سی کہ مال جنگل چوں ہو کے نکلدا سی۔ پھیر وی ریزراں نہ ایہہ طے کر لیا، چاہے کجھ وی ہووے ہن چور ضرور پھڑنا ہے۔ مخبر تیار کیتے گئے اتے سارا بندوبست بہت ہی خفیہ طریقے نال کیتا گیا۔

*

فروری دی شام نوں کما دریا تے پہنچیا تان اوہنوں ارشاد علی ساہمینیوں آؤندا دسیا۔ کمے دے ہتھ وچ 15 چھوی دیکھ کے ارشاد مسکرایا اتے دوروں ہی ہتھ ہلا کے پنڈ ولّ مڑ گیا۔ کمے نے سوچیا، ارشاد کنا حرامی ہے، میریاں دو مجھاں دے پیسے کھا گیا، چھ مہینے ہو گئے، اک ٹکا نہیں دتا، ہن نیڑے آ کے سلام کہن توں وی گیا۔ اوہنے سوچیا، ہن مے سارا مال منڈی ہی گھلیا کراں گا۔ پنڈ والیاں نے کسے جانور دی

پوچھ وی نہیں دینی۔ اپنے مشکل حالات چ موت دے منہ چوں جانور کڈھ کے لیاؤنا اتے ایہہ پنڈ والے بیٹھے بٹھائے مفت چ لے جاندے نے۔ کنجر بعد چ پیسے وی نہیں دندے۔

خیر، رات دے دو وجے کما جویں ہی نڑے دے جنگل چوں نکلیا اتے ہندوستان وچ وڑن لگیا، تاں پاک ریزراں نے دب لیا۔ کمرے نوں اپنا موقع وی نہ ملیا کہ اوہ دوبارہ جنگل وچ وڑ سکدا۔ اوہ حیران ہویا کہ اوہناں نوں کوں پتہ لگیا۔ اوہ اوسے سوچ وچ سی کہ اوہدے ہتھ پٹھ اتے بنھ دتے گئے اتے رینجر ہیڈکوارٹر وچ لجا کے مار-کٹ شروع کر دتی۔ کمرے نے اپنی زبان ایہو جہی بند کیتی کہ ریزراں دا ہر طریقہ فیل ہو گیا۔ دو مہینے تک کمرے دے اپنی کٹ پٹی کہ زمین ہلن لگدی سی۔ روز کٹ کھان توں بعد کما سوچدا رہندا کہ اوہدی مخبری کرن والا ہے کون؟ چھ مہینیاں تک ریزراں نے کمرے توں قبول-اے-جرم کرواؤن دا ہر ہتھکنڈا ورتیا۔ پجامے وچ چوبے چھڑے گئے، پٹھا لٹکایا گیا، پانی وچ غوطے دتے گئے اتے کٹ تاں عینی پٹی کہ آپ رینجران نوں اوہدے تے ترس آؤن لگیا۔ جدوں اوہ کسے طرحاں وی نہ منیا تاں شراب دا کیس بنا کے اوہنوں منڈی احمدآباد تھانے گھل دتا گیا۔ پر ایہناں چھ مہینیاں چ کما جسمانی اتے دماغی طور تے بالکل کھنگل ہو چکیا سی۔ کیونکہ رینجران دے ڈروں کسے نے وی پنڈو آ کے اوہدی خبر نہ لئی اتے دوجا ایہہ کہ اوہدا بھائی جلالدین رینجران دی کٹ نہ جھل سکن کارن چار مہینے پہلاں مر گیا۔ کمرے نوں مٹھا مٹھا بخار رہن لگیا۔ اوہنوں منڈی اہمدآباد تھانے وچ چھ مہینے تک رکھیا گیا، اتے ہلکیاں پھلکیاں دوائیاں وی دندے رہے، پر بخار نہ اتریا۔ آخر اک دن تھانیدار نے اوہنوں بلایا اتے تھوڑا بہتا جھڑک کے اوہنوں چھڑ دتا۔

حوالات چوں نکلن توں بعد اوہنے انگڑائی لئی تے تھوڑا چر تھانے دی بابرلی کندھ دے نال لگے ککر دے مڈھ نال لگ کے بیٹھ گیا۔ ایہہ سیال دی اک ٹھنڈھی دوپہر سی، اوہدے اپر کوئی کپڑا وی نہیں سی۔ ہوا دا اک ٹھنڈھا بلا اوہدے پنڈے نوں چیر کے نکل گیا۔ منڈی اہمدآباد دے تھانے توں اوہدا پنڈ 22 کلومیٹر دور سی۔ اوہ باجرے دے کھیت دے نال نال ترن لگا۔ بخار ٹھنڈھ کرکے ہور تیز بندا گیا اتے سر وی تیز دکھن لگیا، پر اوہ چلدا گیا۔ رات اک وجے دے نیڑے اوہنوں چکر جیہا آیا تے اوہ ڈگ پیا۔

سویرے ست وجے شریف حسین نے کمرے دے پتر طفیل نوں دسیا کہ تیرا باپ خربوزیاں دے کھیت وچ بے ہوش پیا سی، مے بہت مشکل نال اوہنوں ہوش وچ لیاند، تاں اوہ اس ویلے توں بیہلیاں مار رہا ہے۔ اوہنے مینوں پچھانیا وی نہیں۔ رب خیر کرے، مینوں تاں لگدا وی اوہدا دماغ ہل گیا اے۔ اوہنوں بہت تیز بخار وی ہے۔ لگدی بخار اوہدے سر نوں چڑھ گیا ہے۔

ایہہ 1998 دی گل ہے۔ کمرے نوں کملے ہوئے نوں اٹھاراں سال ہو گئے۔ پہلاں پہلاں تاں بہت علاج کروایا۔ پنڈ دے حکیم دے دیسی نکسیاں تو لے کے پیر چراغ شاہ دے توبیت وی آزمائیں۔ پر پاگلپن ودھدا ہی گیا۔ اس دوران اوہ کدے کدے ٹھیک وی ہو جاند؛ پر ایہہ حالت کجھ دناں توں زیادہ نہ رہندی۔ پچھلے دس سال تاں اوہ اک پل لئی وی ٹھیک نہیں ہویا۔ ہن اوہ پنڈ والیاں نوں گالاں وی کڈھن لگ پیا۔ جو وی کولوں دی لنگھدا، اوہنوں بے ہودہ گالاں دندا۔ ہولی ہولی حالت ایہہ ہو گئی کہ اوہ لوکاں دے روڑے چک چک مارن لگ پیا۔ ایہہ حالت دیکھ کے لوک استوں کئی قطرہ کے لنگھن لگے۔ ایدھر ایہہ اوہناں دی اس حرکت تے ہور وی گالاں دندا اوہناں دے پچھے بھجن لگیا، جیہنوں لوکاں نے کجھ سماں تاں جھلیا، پر پھیر اوہ تنگ آ گئے، اتے کمرے دے منڈے طفیل نوں الاہمے آؤن لگے۔ جدوں الاہمے ودن لگ پئے، تاں اک دن طفیل نے کائم دین نوں اک چھوٹے جھے سنگل نال اوسے دے منجے نال بنھ دتا، تاں کہ گھروں نہ نکلے۔ کائم دین دو تن دن تاں اوسے حالت وچ رہا، پر اک رات نوں منجے سمیت باہر نکل کے پنڈ دے چوک وچ بیٹھ گیا اتے پھیر اوہی گالاں کڈھن لگیا۔ ایہہ دیکھ کے طفیل نے اوہدا منجا گھر وچ کھڑی بیری نال بن دتا۔ ہن کائم دین

گھر دے لوکاں نوں سارا سارا دن کوسدا اتے سنگل کھڑکاؤدا رہندا۔ دو تن مہینے اسے طرحاں لنگھ گئے۔ اک دن ربّ جانے کوں سنگل ٹٹیا تے کائم دین آزاد ہو گیا۔ طفیل گھرے نہیں سی۔ تیویناں توں پھڑیا نہ گیا۔ پاگلپن اپنے انت 'تے سی۔ شام تک کئی جنیاں نوں زخمی کر دتا تے بہوتیاں نوں بے ہودہ گالہاں دتیاں۔ پنڈ وچ بہت رولا پیا۔ کم بخت نے ارشاد علی دی کڑی دے تاں ایسی اٹ ماری، وچاری سدھی ہسپتال پہنچ گئی۔ دوجا، مسجد وچ وڑ کے سارے نمازیاں دے سر 'چ مٹی پا دتی اتے جتیاں چک کے کھوہ وچ سٹ دتیاں۔ اوہدی اس حرکت توں طفیل اگ بگولا ہو گیا۔ مولوی صاحب نے برا بھلا کیا۔ چودھری عاشق علی نے طفیل نوں سد کے کہہ دتا، "جے تیرے پیو نے دوبارہ ایہو جہی حرکت کیتی تاں پنڈ وچوں اپنا بوری بستر بنھ لیو۔ بڑھے نے ویہہ سالوں تونسیہ نوں کملا کر رکھیا ہے، جاں تاں اوہنوں بنھ کے گھر رکھو جاں زہر دے کے قصہ مکاؤ، تانکِ نت دی گھینس گھینس تونجان چھٹے۔

اس کرکے طفیل نے کائم دین نوں بن جھڑا سنگل بنھیا، اوہ کسے مست ہاتھی واسطے وی کافی سی۔ اوہنے آوندیاں ہی لوہار توں 15 کلو دا سنگل اتے 2 کلو دا دیسی تالا بنوا کے کائم دین نوں بیرے دے موٹے تنے نال بنھ دتا۔ کولے اک منجی رکھ دتی کہ چاہے تاں منجی 'تے پے جایا کرے نہیں تاں زمین تاں ہے ہی۔ کائم دین دی نونہ سویرے شام اوہدے ساہمنے روٹی رکھ دندی، کیونکہ اوہ سکی بھتیجی وی سی۔ جے کوئی ہور نیڑے آؤندا تاں اوہ روٹی بالکل ناں کھاندا۔ کائم دین نوں اس سنگل نال بنھے نوں چھ مہینے ہو گئے سی۔ کھبے پاسے تے ڈونگھے زخم صاف دسن لگ پئے۔ دو سال توں نونہ روزانہ اسدا مل وی صاف کردی۔ ایہہ اسدی دنچریا وچ شامل سی۔

پچھلے اکی ورھیاں وچ بیرے عینی پھیل گئی سی کہ پورے احاطے نوں اپنے گھیرے چ لے لیا۔ ہریاں بھریاں لچکیلیاں ٹاہنیاں 'تے کاٹواں، طوطے چڑیاں چہکدے رہندے۔ کدے کدے کائم دین دے سر 'تے وی آ کے بیٹھ جاندیاں اتے اپنا چیں-چیں کردیاں کہ کائم دین دا سارا دھیان اوہناں ولّ چلیا جاندا۔ ہن اوہ سارا سارا دن بیرے 'تے ٹپوسیاں مار دیاں کاٹواں، رس چوسدیاں شہد دیاں مکھیاں اتے ہرے پتیاں وچ چہکدیاں چڑیاں نوں ویکھدا رہندا۔ بولی بولی اوہناں چ اپنا رم گیا کہ کسے ہور پاسے دھیان ہی نہ دندا۔ ہن گاہلاں کڈھنیاں تاں اک پاسے، اوہنے بولنا ہی چھڈ دتا۔ بس ٹک ٹک بیرے دیاں ٹاہنیاں ولّ ویکھدا تے چہکدے ہوئے پنچھیاں وچ ہی مگن رہندا۔

شاید 20 جون 1999 دا دن سی۔ طفیل اپنی گھر والی نال حجرے شاہ مقیم کسے مرنے 'تے گیا ہویا سی۔ اوہ کائم دین دی ذمہ واری اپنے گوانڈھی زیرے نوں سونپ گیا، کیونکہ اوہنوں حجرے وچ دو چار دن لگے جانے سن۔ انہیں دنین ایہہ خبر اڈی کے ہندوستان نے ستلج دا پانی چھڈ دتا ہے۔ خبر اس ویلے پہنچی جدوں پانی بہت نیڑے آ گیا۔ اس خبر نے سارے ٹھاڑھ وچ ڈر پھیلا دتا۔ پھیر وی ٹھاڑھ والیاں کول بچن واسطے کجھ سماں سی۔ لوکاں نوں 32 ورھے پہلاں دا ہڑ یاد سی۔ اوہناں نے چھیتی چھیتی اپنے بوریاں بسترے لوٹے تے بنھ ولّ بھج ترے۔ ہر کسے دی ایہی کوشش سی کہ جو سماں ملیا ہے اوہدا فائدہ چک کے اپنی ہر چیز بچا کے لے جان۔ جس کرکے ہر بندہ کم وچ انا رجھیا ہویا سی کہ کسے نوں کسے دی خبر نہیں سی۔ جیہنوں دیکھو اپنا سامان گڈیاں اتے ریڑھیاں اتے بن کے بنھ ولّ بھجیا جا رہا ہے۔ مکاناں دیاں چھتاں وچوں شتیر کڈھ لئے گئے اتے اک اک چیز سمیٹ لئی گئی۔ زیرے نے وی چھیتی چھیتی اپنا سامان بنھیا۔ سماں بہت گھٹ سی جدکہ پانی ٹھاڑھ ولّ نوں تیزی نال ودھ رہا سی۔ اوہنے اپنے سارے پشو ڈنگر اتے سامان دو تن چکراں وچ بنھ اتے پہنچا دتے۔ اپنے وچ پانی گھر وچ وڑ کے گٹیاں توں اپر چڑھن لگیا۔ طفیل نوں جدوں ہڑ دی خبر ملی تاں اوہ چھیتی نال منڈی احمدآباد والی بس وچ بیٹھیا، تاں کہ ویلے نال پہنچ جا سکے۔ اوہ منڈی احمدآباد پہنچیا تاں شام دے پنج وجے چکے سی۔ اگلا رستہ اوہنے پیدل طے کرنا سی، کیونکہ اس

علاقے وچ بسّ جاں تانگے نہیں جاندے سن۔ اودھر پنڈ وچ پانی گوٹیاں توں اتے آ چکیا سی۔ شام دے چھ وجے تک دریا نے بجیاں-کھچیاں کندھاں اتے مکان وی برابر کر دتے۔ کائم دین دا منجا پانی وچ ڈبّ چکیا سی، پر اوہ بے فقری نال پریشانی وچ دوڑدے ہوئے لوکاں دیکھن وچ مگن سی۔ ہر کسے نوں اپنی پئی سی۔ لوک کائم دین نوں سنگل نال بنھیا ہویا دیکھدے اتے لنگھ جاندے۔

نزیرے نے بنھ اتے پہنچ کے سکھ دا ساه لیا اتے سوچیا، شکر ہے، ہر چیز صحیح سلامت پہنچ گئی۔ پر اچانک اس دے دل نوں ڈوبا-جیہا پیا۔ اوہنوں خیال آیا کہ طفیل نے قایم دین دی ذمہ داری اوہنوں سونپی سی۔ پر ہفتا فوری چ کچھ یاد نہ رہا۔ اوہنے سوچیا کہ واپس جاوے، پر پانی دے رولے اتے بنیرے توں ڈر گیا۔ سوچیا کہ پانی تاں بہت اپر آ چکیا ہے اتے سنگل دی چابی وی میرے کول نہیں، اس کرکے ہن جان دا کوئی فائدہ نہیں۔

پانی جدوں کائم دین دے گوٹیاں توں اپر چڑھیا، تاں اوہ بیری دے تنے نال چمبڑ گیا۔ اتے بیری اتے چڑھن دی کوشش کرن لگیا۔ پر پیراں چ پیا سنگل رکاوٹ بن گیا۔ طفیل حالے تک اٹھ کلومیٹر اپنے گھر توں دور سی۔ کدے بھجدا اتے کدے تردا پر اپنا رستہ کو گھنٹیاں 'چ طے کرنا سوکھا نہیں سی، جدکہ ٹھاڑھ وچ پانی گوٹیاں توں اپر ہو چکیا سی۔

رات نوں وجے دے نیڑے پانی جد کائم دین دے موڈھیاں تک پہنچیا تاں اوہنے تیزی نال اپنے پیر پٹکنے شروع کر دتے۔ کدے ہتھاں نال سنگل نوں کھچدا اتے زور نال ہتھ پیر ماردا۔ کدے بیری اتے چڑھن دی کوشش کردا پر سنگل پھیر اڑچن بن جاندے۔ آخر 70 سال دا بڈھا 15 کلو بھارے لوہے دے سنگل نال کنا کو جھوڑا، بے سدھ جیہا ہو گیا اتے جتھوں تک ہو سکدا سی اپر چڑھ کے بیری دے تنے نال چمبڑ گیا۔ پانی سی کہ تھوڑے چر بعد ہور اچا ہو جاندے۔ ہن کائم دین کوئی پنج فٹ دی اچائی تے سنگل سمیت بیری دے تنے نال چمبڑیا ہویا سی۔ اوہدے ہتھ پیر اپنی بھارے سنگل نوں لگاتار چکی کرلی وانگ چمبڑے رہن دے کارن سنّ ہو گئے۔ اتوں ظلم ایہہ کہ پانی دا پدھر ہور اچا ہو گیا۔ ہولی ہولی پانی اپنا اچا ہو گیا کہ کائم دین غوطے کھان لگیا۔ اوہ واری واری پیر نال سنگل پٹکدا تے غوطے کھاندے رہا۔ پر سبھ کجھ بے کار سی۔ انھیری رات وچ پانی توں بناں اوہنوں کوئی چیز نہیں دس رہی سی۔ ایتھوں تک کہ رات دے دس وجے پانی دا پہلاں گھٹّ اسدے منہ اندر چلایا گیا۔

پانی اپنا زیادہ سی کہ کائم دین ساه نہ لے سکيا۔ بے بسی دی حالت وچ اوہدے منہ وچوں اک زوردار چیک نکلی جیہدی آواز سن کے سارا ٹھاڑھ سہم گیا۔ پھیر پانی دے اندر کجھ دیر اک بھرپور ہل چل ہوئی، پھیر اک چپّ چھا گئی۔ توفیل حالے تک اپنے پنڈ توں چار کلومیٹر دور سی۔

پنجابی انوواد: جسدیپ سنگھ

jasdeep.jogewala@gmail.com: ای-میل

علی اکبر ناطق لیہندے پنجاب دا اردو شاعر تے کہانی کار ہے۔ اوہدی شاعری دوواں ملکاں وچ مقبول ہے تے اوہدیاں کہانیاں دے انگریزی تے ہندی انوواد دیاں کتاباں چھپ چکیاں ہن۔ اوہدیاں کہانیاں 'تے آدھارت ہندوستانی ناٹک' ایک پنجاب یہ بھی" بمبئی تے دلی وچ کھیڈیا جا چکیا ہے۔

حوالے:

(ناطق، علی اکبر (2017) شاہ محمد کا ٹانگا انوواد: مرزا اے. بی. بیغ (نئی دلی: جگرنوٹ بکس

(کائم دین (کراچی: اوکسفورڈ یونیورسٹی پریس (2012) _____

(وٹ ولّ یو گو پھور دس بیوٹی انوواد: علی مدیہ ہاشمی (نئی دلی: پینگون بکس (2015) _____